

Władysław Makarski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Akademia Zamojska

Z badań nad *Biłgorajem*. Weryfikacja i dopełnienie¹

Nazwa wymienionego w tytule miasta powiatowego w województwie lubelskim była już przedmiotem omówienia w wielu opracowaniach. Analizowana w różnym stopniu uszczegółowienia jawiła się jako niejednoznaczna i choć ostatecznie w generalnym ujęciu wydaje się rozwiązana, to w pewnych kwestiach jest jeszcze „niedopowiedziana”. Ze względu na te kontrowersje i niedociągnięcia warta jest kolejnego rozpatrzenia – także jako przykład długiego i pokrętnego dochodzenia do poszukiwanej prawdy.

W publikacji Stefana Warchoła na temat *Nazw miast Lubelszczyzny* z roku 1964 znajdujemy szczegółowe dwustronicowe opracowanie interesującego nas miana [Warchoła 1964: 26–27]. Zgodnie z klasycznymi założeniami analizy etymologicznej jest w niej: a) informacja na temat metryki badanej miejscowości, b) historyczna dokumentacja filologiczna zapisów tej osady oraz c) analiza słowotwórczo-znaczeniowa jej nazwy. W odniesieniu do najdawniejszej historii tej miejscowości mamy do czynienia z określonym jej początkowym statusem osadniczym jako miastem i metryką jego powstania z inicjatywy Adama Gorajskiego na mocy przywileju Stefana Batorego z roku 1578.

Historycy Jerzy Markiewicz, Ryszard Szczygieł i Wiesław Śladkowski, autorzy monografii *Dzieje Biłgoraja* z roku 1985, oraz Wiesław Bondyra, autor *Słownika historycznego miejscowości województwa lubelskiego* z roku 1992, uściślają te dane, określając dokładnie datę powstania miasta na 10 września 1578 roku, pozycję społeczną jego właściciela jako podkomorzego lubelskiego,

---

1 Tekst został wygłoszony na konferencji: *Kulturowe aspekty ewolucji języka*. Seminarium dedykowane Naszemu Mistrzowi Profesorowi Bogdanowi Walczakowi (Poznań, 5–7 czerwca 2018 roku).

miejsce założenia na gruntach wsi Gromada [Bondyra 1992: 18] oraz sposób lokacji na „nowym korzeniu” [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 15]. W części wywodu dotyczącej dokumentacji tego toponimu Warchoł przywołuje napis z 1591 roku na pieczęci miejskiej: *Sigil Civitatis Bilgoraiensis*. I dalej pisze: „W najdawniejszych zapiskach źródłowych nazwa ta miała brzmienie *Bielgoray* obok *Bilgoray* i późniejszego *Bilgoraj*, która to postać graficzno-ortograficzna ustaliła się już mniej więcej od początków wieku XVII” [Warchoł 1964: 26]. Pełniejszą i dokładniejszą dokumentację przedstawili później Kazimierz Rymut w monografii *Nazwy miast Polski* z 1980 roku [Rymut 1980: 36] i Barbara Czopek w zbiorowym kompendium *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* w tomie pierwszym z roku 1996. Są to notacje: *Bielgoray* 1578 (kopia), *Bielgoray* 1626, *Bilgoray* 1663, 1796, *Bilgoraj* 1980 [Rymut, Czopek, Bijak, red. 1996–2018, t. 1: 199].

Na podstawie uwzględnionej przez siebie dokumentacji – przy lekcji najstarszych zapisów jako form z *l*, a nie *ł* – dokonuje Warchoł analizy słowotwórczej tego toponimu:

Jest to nazwa dwuczłonowa, którą z punktu widzenia językoznawczego podzielić należy na człon *biel-* obok *bił-* oraz *-goraj*. Mamy tu do czynienia ze złożeniem szczególnego typu, w którym wykładnikiem pierwszego członu jest formant zerowy. A zatem człon pierwszy wyrazu złożonego łączy się bezpośrednio z członem drugim. Jest to więc mniej więcej podobny twór, jak w przypadku nowotworów apelatywnych typu *hulajgród*, *krajobraz* itd. [...]. Natomiast z punktu widzenia słowotwórczo-znaczeniowego niemal analogicznym tworem jest (chodzi tu przede wszystkim o stronę znaczeniową pierwszego członu *biel-* obok *bił-*, która pochodzi wspólnie z prasłowiańskiego **běl-*, o podstawie tej samej, co w wyrazie *biały*) np. nazwa jugosłowiańskiej stolicy *Belgrad*, co w przybliżeniu oznacza ‘biały gród, czyli miasto lub gród położony wśród rzek, wód, bagien, nizinnych itd.’. Bezpośrednio łączy się ta nazwa zapewne z prasłowiańskim wyrazem **běl-* ‘błoto, teren nizinny’ [...]. Natomiast człon *bił-* w nazwie *Bilgoraj* pozostaje więc pod niewątpliwym wpływem języka ukraińskiego, gdzie występuje tzw. „ikanie”. Ponieważ miasto było założone na terenie graniczącym z dawną Rusią, wpływ ten jest jak najbardziej uzasadniony. [Warchoł 1964: 26–27]

A na temat drugiego członu toponimu badacz wypowiada się tak:

-goraj [...] jest zwykłym przejęciem w postaci członu drugiego już istniejącej od dawna nazwy *Goraj*. Z punktu widzenia znaczeniowego nazwa *Goraj*

posiada charakter nazwy topograficznej, a mianowicie oznacza miejsce, górzyste, pofałdowane itd. [Warchoł 1964: 26]

Autor nie objaśnia przyczyny wykorzystania w nominacji nowo założonego miasta gotowej nazwy *Goraj*. Wziąwszy pod uwagę interpretację przez badacza obydwu członów jako topograficznych, całemu złożeniu *Bielgoraj* > *Biłgoraj* należałoby przypisać również taką kwalifikację – dodałbym: z uściślającą poprawką, że wbrew utrwalonej takiej terminologicznej tradycji chodzi tu o nazwę nie topograficzną, lecz fizjograficzną, zgodnie z etymologicznym znaczeniem tego określenia².

Stanowisko Warchoła w sprawie nazwy *Biłgoraj* zakwestionował Czesław Kosyl – badacz jak poprzednik także ze środowiska lubelskiego – w rozprawie doktorskiej poświęconej *Nazwom miejscowym dawnego województwa lubelskiego*. Odpowiedni fragment z maszynopisu tej pracy z 1974 roku przywołali wspomniani autorzy monografii o dziejach Biłgoraja z 1985 roku. Passus ten dotyczy kwestii ruskiego charakteru badanej nazwy oraz wzajemnego stosunku semantycznego jej obydwu członów:

Oboczność *Biłgoraj* / *Bielgoraj* [autor przyjął taką lekcję, a nie *Bielgoraj* – W.M.] należy wiązać raczej z wahaniem samogłosek w sąsiedztwie spółgłoski półotwartej. Brak w nazwie ukraińskiego zastępstwa *g* przez *h*. Niejasny pozostaje też wzajemny stosunek znaczeniowy obu składników złożenia, należałoby się spodziewać, że przy nazwie *Goraj* pojawi się jakiś człon opozycyjny, do czego jednak nie doszło. Nazwa ta wymaga jeszcze dalszych objaśnień. [cyt. za: Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25]

Potem w skróconej wersji dysertacji, wydanej drukiem w roku 1978, Kosyl sprawę genezy tej nazwy zamyka zakwalifikowaniem jej do grupy toponimów dwuznacznych i niejasnych [Kosyl 1978: 43].

W sukurs temu badaczowi, kwestionującemu ruski charakter zmiany *Bielgoraja* w *Biłgoraj*, przychodzą autorzy wspomnianych dziejów tego miasta:

Przeciwno ukraińskim wpływom na pierwotne brzmienie nazwy miasta – „Bielgoraj” – przemawia również czysto polskie brzmienie wszystkich nazw

---

2 Por. *fizjografia* ‘zbiór przyrodniczych wiadomości o danym obszarze’; *topografia* ze swym pierwszym członem pochodnym od grec. *topos* ‘miejsce, okolica’ i drugim od *graphein* ‘rysować, pisać’ jest pojęciem szerszym, oznaczającym w sumie ‘opis miejsca’ bez podania jego naturalnych właściwości, na co wskazuje termin *fizjografia* [por. Rysiewicz 1964: 221].

terenowych w okolicy, odnotowanych szczegółowo w akcie granicznym z 1599 r. [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25]

Ten polski kontekst toponimiczny nie wyklucza jednak obecności elementów ruskich o starszej i nowszej metryce na mapie toponimicznej w szerszej skali regionu biłgorajskiego, takich jak *Biszcz*, *Derylaki*, *Harasiki*, *Kuryłówka*, *Zanie*, *Zynie* [Makarski 1999: 36, 67, 89, 139, 319, 324], *Dereźnia* [Kosyl 1978: 60] czy *Korczów*, które wskazują na udział etnosu ruskiego w zasiedlaniu tego obszaru. A mieszany ukraińsko-polski charakter terenu ściśle przylegającego do Biłgoraja jest zaznaczony przez nazwy dwóch rzek okalających to miasto: od zachodu jest to *Polska Łada* (= *Biała Łada*), a od wschodu *Ruska Łada* (= *Czarna Łada*) [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 18]. O niejednorodnym charakterze społeczności regionu biłgorajskiego świadczą również infiltracje ukraińskie w lokalnym języku Polaków, pokazane przez Jana Mazura w jego studium na temat gwar Biłgorajszczyzny [Mazur 1977–1978, cz. 2: 130–133].

Oprócz tych pośrednich językowych wyznaczników mieszanej narodowości mieszkańców Biłgoraja oraz okolic dysponujemy jeszcze innymi danymi źródłowymi, wskazującymi na historyczne zasiedlenie tego miasta nie tylko przez Polaków, w dużym stopniu przez Żydów, ale także przez Ukraińców, którzy od początku XVII wieku mieli w nim swoją cerkiew, zmienioną na kościół katolicki pod wezwaniem św. Jerzego dopiero na początku XX stulecia [Niedźwiedz 2003: 43]. To oni mogli zgodnie z regułami swojego języka zmienić polską nazwę *Bielgoraj* najpierw na **Bielhoraj*, potem **Bilhoraj*, z czego powstała usankcjonowana urzędowo skontaminowana hybrydalna forma ukraińsko-polska z pierwszym członem ruskim *Bil-* oraz polskim *-goraj*, jak inne podobne formy hybrydalne z szerszego regionu Zamojszczyzny, takie jak *Obroc* : rus. **Oborocza* × pol. **Obroca*, *Masłomęcz* : rus. **Masłomiacze* × pol. **Masłomiące* [Makarski 2015: 217, 222], *Horodysko* : rus. *Horodyszcze* × pol. **Grodzisko* [Czopek 1988: 168] czy jeszcze inne.

Wspomniani historycy osłabiają natomiast argument Kosyła dotyczący kwestii braku leksykalnej opozycji między bezprzymiotnikowym *Gorajem* a złożonym *Biłgorajem*. Dokładniejsza penetracja źródeł pokazuje, „iż w zapisach z końca XVI w. przy nazwie «Goraj» pojawia się człon opozycyjny – «stary» (antiquus), jednakże później przymiotnik ten znika”, co prowadzi do konkluzji, że „użycie go w kilkunastu zapisach z czasów po lokacji Biłgoraja zdaje się wskazywać na związki nazwy tego miasta z nazwą siedziby rodu Gorajskich” [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25]. Podobny brak symetrii między zależnymi od siebie toponimami dotyczy np. pobliskiego

Zamościa, założonego przez Jana Zamoyskiego w roku 1580, o ponowionej nazwie *Zamość* < *Zamoście*, która upamiętnia siedzibę przodków hetmana – potem *Stary Zamość*, w opozycji do pierwotnie *Nowego Zamościa*, z pominiętym już członem przymiotnikowym *Nowy* [Bondyra 1992: 137–138].

Tropem analizy etymologicznej badanego toponimu wskazanym przez przywołanego wcześniej Warchoła podążył 20 lat później Stanisław Rospond, który w *Słowniku etymologicznym miast i gmin PRL* wydanym w roku 1984, przyjmując tak jak poprzednik za wyjściową postać badanego toponimu – *Bielgoraj*, napisał:

Pierwszym członem tej złożonej nazwy jest ps. **běl-* = ‘błoto, teren nizinny’ (*bił-* pod wpływem ukraińskim *biłyj*), zaś drugi człon *goraj* oznacza ‘miejsce górzyste, pofałdowane’. Była to zatem nazwa top[ograficzna] dokładnie, gdyż sposobem kompozycyjnym określająca teren nizinny, moczarowaty i też – w pobliżu – pagórkowaty. [Rospond 1984: 28]

Z cytatu tego wynika, że badacz ten w odróżnieniu od Warchoła nie uwzględnił słowotwórczej zależności *Biłgoraja* od *Goraja*, choć wcześniej w swym wywodzie wskazał na związek nazwiska *Gorajski* jako założyciela miasta z siedzibą rodową przodków, jakim był ten stary gród, a odwołał się do lokalnego apelatywu *goraj*, przypisując całej nazwie charakter topograficzny.

Uzasadnienia tej interpretacji jako „dokładnie” topograficznej szukamy w naturalnych warunkach terenowych miejsca lokacji miasta. Na ten temat znajdujemy informacje w przywoływanym już opracowaniu o dziejach *Biłgoraja*, gdzie czytamy:

Na budowę miasta wybrano wyniosłość terenową w kształcie przypominającym trójkąt, na lewym brzegu Polskiej Łady (obecnie Białej Łady), w miejscu gdzie czyniła ona znaczne rozlewisko. W pobliżu prawie pod kątem prostym zbliża się do niej od wschodu Łada Ruska (Czarna Łada) [...]. Do Białej Łady jeszcze dzisiaj wpływa z okolic wzniesienia szereg drobnych strumieni, które w okresie lokacji musiały być zasobniejsze w wodę, co stanowiło dodatkowy walor obronny. Strumienie te tworzą wokół *Biłgoraja* miniaturowy węzeł wodny. Najwyższy punkt wniesienia znajduje się w północno-wschodnim narożniku Rynku i jest położony na wysokości 210 m n.p.m. Z tego miejsca teren lekko opada w kierunku południowym. Różnica poziomu pomiędzy kulminacją miejsca wybranego na lokację a lustrem Łady wynosi około 20 metrów. [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 18]

W świetle tych danych fizjograficznych jesteśmy przekonani co do obecności w sąsiedztwie przestrzeni miejskiej Biłgoraja mokradeł, co wyrazić miałyby pierwszy człon nazwy w przypisywanej jej pierwotnej postaci *Biel-*, potem zmieniony na *Bił-*. Wątpliwości dotyczyć mogą użycia do nominacji miasta drugiego członu odapelatywnego *goraj*, któremu Rospond przypisał znaczenie ‘miejsce górzyste, pofałdowane’, szukając goraja w pobliżu Biłgoraja. Tymczasem jest to miasto położone na skraju Równiny Biłgorajskiej od zachodu oraz nizinnej rozległej Puszczy Solskiej od wschodu, z wyraźnym dopiero za nią wałem górzystego Roztocza. Nie mogło zatem miejsce lokacji Biłgoraja łączyć cech niziny i wyżyny przy tych parametrach przestrzennych. Takiego połączenia można by się doszukiwać w skali mikro, gdyby opisanemu wyżej pojedynczemu wzniesieniu w centralnej części Biłgoraja przypisać nazwę apelatywną *goraj*.

Dokładne znaczenie jednak tego rzeczownika nie jest określone. Niewątpliwy jest jego związek z podstawą *góra*, ale jaką funkcję należy przypisać sufiksowi *-aj*? Cytowany wyżej Rospond definiuje *goraj* jako ‘miejsce górzyste’ [Rospond 1984: 100], a więc przyrostkowi temu przypisuje funkcję lokalizującą – przy czym wskazuje na przestrzeń obejmującą nie jeden, lecz wiele obiektów górskich (*górzyste* = ‘pełne gór, pokryte górami’) [Szymczak, red. 1978–1981, t. 1: 688]. Inaczej na temat tego przyrostka wypowiada się cytowany wcześniej Warchoł, który analizując genezę nazwy starego grodu Goraj, położonego na północ od Biłgoraja, napisał o przyrostku *-aj*:

jest to formant topograficzny, być może o jednoczesnym zabarwieniu ujemnym bądź augmentatywnym [...]. Z punktu widzenia znaczeniowego taka analiza słowotwórczo-znaczeniowa przekonuje, ponieważ istotnie osiedle to leży na obszarze poprzecinanym pasemkami gór, wąwozów itd., a więc dość trudnym do zasiedlenia. Być może, iż także czynnik po części emocjonalny zdecydował, że ten teren jako niezbyt wygodny w użytkowaniu, bo i górzysty, i poprzecinany urwistymi przełęczami, pierwotni osiedleńcy nazwali (a raczej przewalili) mianem *Goraj*. [Warchoł 1964: 61]

Tymczasem bardziej prawdopodobne od kolektywnego znaczenia rzeczownika *goraj* jest jego znaczenie syngulatywne, co zdaje się znajdować potwierdzenie w nazwach gór, które wyróżniają się swoim kształtem i wysokością na tle innych wzniesień na polskim Roztoczu: *Kragły Goraj* oraz *Długi Goraj* (oba ok. 390 m) [Pawłowski 2000: 197]. To augmentatywne znaczenie koresponduje z ap. pol. *nogaj* ‘człowiek o długich nogach’, ukr. *nosaj* ‘długonosy’ [Sławski 1974, t. 1: 88]. Możemy zatem zapytać, czy owemu niewielkiemu opisanemu

wcześniej w monografii Biłgoraja dwudziestometrowemu wzniesieniu, na którym osadzony został Biłgoraj, przysługuje też miano *goraj*, kiedy chodzi tu raczej co najwyżej o pagór.

Do tezy o biłgorajskim kolektywnym *goraju* – wbrew temu, co wyżej czytaliśmy o założeniu miasta na jednym wzniesieniu w płaskiej przestrzeni dolin Białej i Czarnej Łady – przychylają się jednak wspomniani autorzy *Dziejów Biłgoraja*. W studium tym, w którym nawet jest wydzielony osobny podrozdział na temat *Nazwy miasta*, czytamy:

Wydaje się, że nazwa miejsca, na którym w roku 1578 lokowano miasto, jest o wiele starsza od samej osady. Mamy tutaj bowiem do czynienia z dwoma członami, z których drugi – „goraj” – posiada charakter nazwy topograficznej, a mianowicie – oznacza miejsce górzyste. [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25]

Ów *goraj* jako komponent nazwy złożonej *Bił-goraj*, wcześniej *Biel-goraj*, jest określony za pomocą pierwszego jej członu *Biel-*, przy słusznym założeniu, że w najstarszych XVI-wiecznych zapisach tego miana literę *l* można odczytywać jako *l* (zwłaszcza w formie zlatynizowanej *Civitatis Bilgoriensis* z roku 1591), co nadaje temu komponentowi inny sens, niż przypisywali mu wspomniani językoznawcy Warchoł oraz Rospond.

Autorzy studium historycznoosadniczego o Biłgoraju napisali:

Pierwszy człon zapisany w dokumencie lokacyjnym „Biel” – można chyba interpretować jako „biały”. Skąd więc się wziął? Przymiotnik „biały” mógł być tutaj użyty w celach identyfikacyjnych, aby odróżnić wzniesienie, na którym już istniało miasto Goraj, od tego, gdzie później powstał Biłgoraj. Należy także zaznaczyć, iż w okolicy mamy wieś Białą, „Białe Pole”, „Białe Bagno”, co czyni prawdopodobnym wniosek, że wzniesienie nad Ładą nazywano „Białym Gorajem”; leży ono ponadto na gruncie piaszczystym. [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25]

Zatem *Biłgoraj* ze swoim pierwszym członem wpisuje się w toponimiczny i hydronimiczny kontekst nazw „białych”, mających swoje naturalne uzasadnienie w otwartości przestrzeni (bagna) lub jasności piaszczystego czy kamiennego podłoża (rzeki, jeziora, pola), w opozycji do toponimii „czarnej”: rzeki i jeziora zacienionych, zadrzewionych, usytuowanych w lesistej przestrzeni. Obecny w Biłgoraju *goraj* zgodnie z sugestią autorów – tym razem jako pojedynczy obiekt – miałby być biały ze względu na położenie na jasnym piaszczystym gruncie. Rzecz wymaga dopowiedzenia, o czym dalej.

Całość rozważań wspomnianych autorów historyków na temat nazwy *Biłgoraj* zamyka konkluzja dotycząca kwalifikacji znaczeniowej tego toponimu: „Tak więc w przypadku miasta lokowanego w roku 1578 mamy do czynienia z nazwą kulturową «Biały Goraj», którą zapisywano jako «Bielgoraj», a następnie «Biłgoraj»” [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 25], co w świetle przedstawionej interpretacji obu jej członów jako fizjograficznych jest konstatacją niesłuszną. Jako „kulturowe” może być potraktowane co najwyżej przywołanie starego Goraja jako miasta – artefaktu kulturowego – przy nominacji takiegoż cywilizacyjnego tworu, jakim miał być Biłgoraj.

Uporządkowanie przedstawionej wyżej „rozchwianej” problematyki etymologii badanej nazwy i jednoznaczne jej ustalenie przynoszą prace onomastów z ośrodka krakowskiego: *Nazwy miast Polski* [Rymut 1980: 36], *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, z hasłem *Biłgoraj* w opracowaniu Barbary Czopek [Rymut, Czopek, Bijak, red. 1996–2018, t. 1: 199], oraz Marii Malec *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski* [Malec 2003: 44].

Kwintesencją trzech zgodnych interpretacji nazwy *Biłgoraj* zamieszczonych w tych studiach jest zwięzły wywód Malec:

Mto w woj. lubelskim (zamojskie), nad Ładą, prawym dopływem Tanwi. Nazwa notowana od XVI wieku: *Bielgoraj* (1578), *Bielgoraj* 1626, *Biłgoraj* 1663, 1796, jest motywowana przez przymiotnik *biel-* // *bił-* (polskiemu *biały* odpowiada ukraiński *biłyj*) i nazwę *Goraj*, przeniesioną z nazwy posiadłości Goraj znajdującej się w rękach Gorajskich. Adam Gorajski założył w roku 1578 miasto i nadał mu nazwę *Bielgoraj* > *Biłgoraj* ‘Biały Goraj’. [Malec 2003: 44]

W tej trafnej prezentacji, z której nic nie można ująć, skryło się jedno drobne niedopowiedzenie: *Goraj znajdujący się [dawniej] w rękach Gorajskich, przodków Adama*. Za jego czasów Goraj był własnością Górków, od których Adam Gorajski chciał to miasto odkupić, co się nie udało, bo przeszło ono w posiadanie Zamoyskich [Markiewicz, Szczygieł, Śladkowski 1985: 20].

Do niepodważalnych cech analizowanej nazwy należą: a) ściśle ustalona metryka powstania miasta i jego nazwy utworzonej przez nieokreślonego nominatora, bez wcześniejszej udokumentowanej takiej realizacji; b) jej pierwotna zapisana forma o lekcji *Bielgoraj*, a nie *Bielgoraj*; c) kwalifikacja członu *Biel-* jako genetycznie przymiotnikowego, a nie rzeczownikowego; d) ukraińska cecha toponimu wyrażona w pierwszym członie złożenia *Bił-goraj*, wtórnego do *Biel-goraj*; e) odtoponimiczny charakter drugiego członu złożenia – *goraj*.

Analiza ta – jak przystało na standardowe wymagania słownikowe – w wystarczającym stopniu spełnia dydaktyczno-poznawczą funkcję społeczną, ale w ujęciu akademickim prowokuje do szczegółowych pytań i odpowiedzi na nie oraz do rozwinięcia motywacji niektórych cech już wskazanych.

W odniesieniu do przytoczonej wyżej wykładni *Biłgoraja* < *Bielgoraja* możemy zapytać o strukturę fonetyczno-morfologiczną członu *Biel-*. Zgodnie przyjmuje się, że pozostaje on w genetycznym związku z przymiotnikiem polskim *biały*. Leksem ten, wchodząc do struktury złożenia jako pierwszy komponent, ma postać krótszą o końcówkę fleksyjną *-y* oraz w rdzeniu nieoczekiwane *-e-* zamiast *-a-*. W konsekwencji złożenie *Bielgoraj* jawi się jako struktura bezspójkowa, nietypowa dla kompozytów opartych na pierwszym członie przymiotnikowym, realizujących się zwykle z łącznikiem *-o-*, jak w nazwach w rodzaju *Białogard* < *Biały Gard*, *Czarnolas* < *Czarny Las*, *Starogród* < *Stary Gród*. Tu oczekiwalibyśmy złożenia w postaci **Białogoraj* : **Biały Goraj*, a był i jest *Bielgoraj*. Tłumacząc tę formę, można by podejrzewać, że jest to zrost przymiotnika prostego **biel* // **bial* oraz członu *Goraj* jak w nazwach w rodzaju pol. *Stargard*, rus. *Nowgorod*, ale tu nie mamy do czynienia z tak starymi strukturami, kiedy funkcjonowały jeszcze adiektywy proste. Tę polską formę ze skróconym przymiotnikiem należy zatem objaśnić jako przejaw haplogonii. Mogło być mianowicie tak, że forma *Bielgoraj* oparta na zestawieniu **Biely Goraj* zrealizowała się jako zrost **Bielygoraj*, gdzie wysokie *y* w nieakcentowanej sylabie uległo osłabieniu i w końcu wyeliminowaniu jak w stp. *Wrocław* < *Wrocisław* czy reg. *Kaźmierz* < *Kazimierz* – tu w wyniku procesu charakterystycznego dla polskich gwar kresowych pozostających pod wpływem języka ukraińskiego. Syntetyczna forma toponimu zyskała w ten sposób na zwartości pożądaną w komunikacji społecznej. Inicjatorzy tej nominacji nie musieli być świadomi genezy nowej formy słowotwórczej: zapewne zrealizowanej intuicyjnie, niekolidującej z polskimi i ukraińskimi normami językowymi.

Poza nietypowym pierwszym członem złożenia niezwykła jest także forma fonetyczna tego komponentu: *Biel-* zamiast spodziewanego **Bial-*, z niezrealizowanym przegłosem psł. **ě* w 'a przed twardym przedniojęzykowym *l*. Skąd zatem taka forma *Biel-*? Język staropolski zna sporo odstępstw tego rodzaju: formy oboczne *miesta* obok *miasta* 1532, *wieno* obok *wiano* 1470, a także *Biela* 1173 obok *Biała* 1261, *bielaczowski* 1445 obok *Białaczow* 1445 (najczęściej po spółgłoskach wargowych) – pary dziś nieużywane, choć zachowały się takie jak *bieda* // *biada*, *dzielo* // *działo* [Łoś 1922–1927, cz. 1: 38–39]. *Bielgoraj* – okazuje się – zachował taką formę z nieprzegłoszonym *ě* wbrew normie ogólnopolskiej może dlatego, że w tym czasie (XVI–XVII wiek) mogła ona

być zbieżna z postacią ukraińską *bělŷj* jeszcze z pierwotnym *ě*, zmienionym później w wyniku ikania na *biłŷj* – procesu charakterystycznego dla epoki staroukraińskiej (od XIII wieku), widocznego również w nazwie *Biłgoraj* [Szewelow 2002: 540–547].

Analizowany wstępny element złożenia *Bielgoraj* oparty na przymiotniku *biały* // **biely* generuje problem semantyczny: co przymiotnik ten w odniesieniu do badanego toponimu miał znaczyć? Wspominani już autorzy monografii *Biłgoraja* próbowali na pytanie to odpowiedzieć, dopatrując się tej bieli w piaszczystym charakterze gruntu, na którym miasto było lokowane, co korespondowałoby z innymi pobliskimi „białymi” onimami, takimi jak *Biała* (wieś, zapewne z ponowioną nazwą rzeki), *Biale Bagno*, *Biale Pole*. Tymczasem w tym toponimiczno-hydronimicznym kontekście brakuje obiektu najważniejszego – Białej Łady, nad którą *Biłgoraj* jest położony. To właśnie nazwa tej rzeki ze zlewiska Tanwi w dorzeczu Sanu [Rieger 1969: 92] mogła umotywować pierwszy człon złożenia analizowanego *Biłgoraja*. Jego miano, podkreślające w pierwszym członie cechę białości, jest usprawiedliwione tym, że w okolicach *Biłgoraja* rzeka ta płynie na otwartej przestrzeni w odróżnieniu od Czarnej Łady, płynącej od strony południowo-wschodniej tego miasta, zacienionej, bo przepływającej przez obszar leśny. *Biała Łada* z taką nazwą jest fizycznym łącznikiem między założonym nowym miastem a jego odniesieniem do starego *Goraja*, położonego ok. 20 kilometrów na północ w górnym biegu tej samej rzeki – dawnej siedziby *Gorajskich*, którą nowy *Biłgoraj* miał upamiętnić (w XIV wieku jako oboczna do *Goraja* funkcjonowała ponowiona nazwa *Łada*) [Bondyra 1992: 35]. Na gruncie słowotwórczym w nominacji **Białego Goraja* // **Bielego Goraja* > *Biłgoraja* za pomocą *Białej Łady* // **Bielej Łady* doszło do eliminacji w tym zestawieniu członu rzeczownikowego oraz do derywacji fleksyjnej – zmiany rodzajowej żeńskiej na męską komponentu przymiotnikowego.

Pokazany wyżej związek **Białego Goraja z Białą Ładą*, rzeką, która fizycznie łączy dwa *Goraje*, mocno podkreśla pamiątkowy charakter miana nowo założonego miasta. Drugi człon nazwy upamiętniający rodową siedzibę *Gorajskich*, od której wywodzi się ich nazwisko, w sposób aluzyjny również miejsce to honoruje. Pamięć o *Gorajskich* wyraża ludowa etymologia *Biłgoraja*, która podaje, iż nazwa ta miała odnosić się do bohaterstwa tego rodu: „Bił Goraj Tatarów” [Pawłowski 2000: 258].

Badana nazwa ze względu na jej pamiątkowy charakter wpisuje się w siatkę nazw innych nowo zakładanych wcześniej czy później od *Biłgoraja* miast i wsi regionu zamojskiego, honorujących ich założycieli i posiadaczy. *Biłgoraj* dzieli z tymi toponimami pewne cechy, a pewnymi się od nich różni.

Bliska ze względu na podstawę toponimiczną jest nazwa przywoływanego już tutaj Zamościa, założonego przez Jana Zamoyskiego dwa lata po Biłgoraju, z ponowioną nazwą siedziby przodków – *Zamość* < *Zamoście*, później z pierwotnym członem chronologizującym *Nowy* (*Zamość*), który swój przymiotnik kontrastujący utracił, jako że sama nazwa prosta ze względu na wysoką rangę miasta, do którego się odnosił, stanowiła wystarczający wyznacznik toponimicznego prawa polaryzacji obu tych toponimów.

Podobnie do *Biłgoraja* złożoną pod względem słowotwórczym strukturę mają nazwy dwóch wcześniejszych od tego miasta osad: położonej na północ w powiecie krasnostawskim starszej *Tarnogóry* z 1548 roku (wcześniej *Nowego Tarnowa*) oraz młodszego *Tarnogrodu* z 1567 roku, zwanego także *Ciernogrodem*, na południe od Biłgoraja. Obie osady powstały z inicjatywy Tarnowskich: Tarnogóra – hetmana Jana Tarnowskiego, a Tarnogród – starosty krzeszowskiego Stanisława [Bondyra 1992: 116]. Nazwy obu miejscowości w sposób zakamuflowany przez pierwszy skrócony człon *Tarn-* konotują nazwisko właściciela, choć u niezorientowanych odbiorców ewokują treść fizjograficzną *tarn* ‘cierń’, a przez drugi komponent – czytelną fizjograficzną *góre* oraz kulturowy *gród*.

Inną nazwą złożoną, upamiętniającą tym razem imię założyciela osady, jest nazwa miejscowości lokowanej w powiecie biłgorajskim w 1705 roku przez hrabiego Franciszka Butlera – *Frampole*, później w formie *Frampol*, zacieśniającej pamiątkowo-kulturowy charakter tego toponimu [Bondyra 1992: 33].

Czytelną strukturę morfologiczną i wykładnię semantyczną mają nazwy odosobowe (odimienne i odnazwiskowe) z dzierżawczym przyrostkiem *-ów*, sygnujące osady zakładane przez członków rodu Zamoyskich w ramach ich ordynacji, takie jak *Tomaszów Lubelski*, założony w 1590 roku przez Jana Zamoyskiego, pierwotnie nazwany *Jelitowem* od *Jelita*, herbu tego rodu, a od roku 1595 na cześć nowo narodzonego syna – *Tomaszowem* [Bondyra 1992: 120], czy późniejsze miejscowości: *Józefów*, pierwotnie *Majdan*, od 1725 roku miasto z nazwą utworzoną od imienia ordynatora Tomasza Józefa Zamoyskiego [Bondyra 1992: 51], *Aleksandrów* z 1791 roku od imienia *Aleksander*, starszego syna ordynata Andrzeja Zamoyskiego, oraz z tego samego roku *Stanisławów* od imienia młodszego syna tegoż Andrzeja Zamoyskiego [Pawłowski 2000: 265, 60].

* * *

Osobliwość fonetyczna toponimu *Biłgoraj* (hybrydalny ukraińsko-polski charakter), osobliwość morfologiczna (złożenie bezspójkowe z pierwszym członem genetycznie przymiotnym) oraz osobliwość semantyczna (pamięt-

kowy charakter z członem odtoponimicznym i fizjograficznym członem odhydronimicznym) sprawiły, że analizowany toponim dotychczas niewłaściwie interpretowany lub w niewystarczającym stopniu odkryty stał się problemem badawczym. Jego przywołaniu i rozwiązaniu miał służyć niniejszy tekst.

Bibliografia

- Bondyra Wiesław (1992), *Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego*, Lublin – Zamość.
- Czopek Barbara (1988), *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i belskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław.
- Kosyl Czesław (1978), *Nazwy miejscowe województwa lubelskiego*, Wrocław.
- Łoś Jan (1922–1927), *Gramatyka polska*, cz. 1–3, Lwów.
- Malec Maria (2003), *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa.
- Makarski Władysław (1999), *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin.
- Makarski Władysław (2015), *Z metodologii badań nazw niejasnych i niejednoznacznych*, w: *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych*, red. Feliks Czyżewski, Marek Olejnik, Alicja Pihan-Kijasowa, Lublin – Włodawa, s. 215–226.
- Markiewicz Jerzy, Szczygieł Ryszard, Śladkowski Wiesław (1985), *Dzieje Biłgoraja*, Lublin.
- Mazur Jan (1977–1978), *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. 1–2, Wrocław.
- Rymut Kazimierz, Czopek Barbara, Bijak Urszula, red. (1996–2018), *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1–15, Kraków.
- Niedźwiedz Józef (2003), *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość.
- Pawłowski Artur (2000), *Roztocze, Puszcza Solska, Lasy Janowskie i Wyżyna Wołyńska (część polska). Przewodnik turystyczny*, wyd. 2 zm. i rozszerz., Warszawa.
- Rieger Janusz (1969), *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław.
- Rospond Stanisław (1984), *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław.
- Rymut Kazimierz (1980), *Nawy miast Polski*, Wrocław.
- Rysiewicz Zygmunt (1964), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa.
- Sławski Franciszek (1974), *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, w: *Słownik prasłowiański*, red. Franciszek Sławski, t. 1, Wrocław, s. 43–141.
- Szewelow Jurij (2002), *Istoryczna fonolohija ukrajins'koji mowy*, Charkiw.
- Szymczak Mieczysław, red. (1978–1981), *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa.
- Warchoł Stefan (1964), *Nazwy miast Lubelszczyzny*, Lublin.

Władysław Makarski

From the Research on *Biłgoraj*. Verification and Completion

The article presents the state of research into the toponym *Biłgoraj*: initially incorrectly interpreted as a topographic name consisting of the segment *Biel-* “swamp” (>Ukrainian *Bił-*) and the morpheme *-goraj* “mountainous terrain”. Another interpretation of this toponym says that this name is memorial and physiographic in nature, with its first physiographic part coming from the local adjective **biely* (in general Polish *biały* “white”), shortened to *Biel-* (>Ukrainian *Bił-*), referring to the first part of the name of the river **Biela Łada* < *Biała Łada*, which *Biłgoraj* is located on, and the second morpheme – the memorial one taken from the name of a nearby settlement *Goraj*, which was the seat of the ancestors of Adam Gorajski, the founder of *Biłgoraj*, a settlement also located on the river *Biała Łada*.

KEYWORDS: formal and semantic analysis of a toponym; the role of historical and settlement data; physiographic data and toponymic context in deciphering a toponym.

prof. dr hab. Władysław Makarski [ORCID: 0000-0002-8275-5778] – emerytowany pracownik Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (1964–2014), Zespołu Kolegiów Nauczycielskich w Zamościu (1995–2004) oraz Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Szymona Szymonowica w Zamościu (2005–2012) (dziś Akademia Zamojska), kierownik Katedry Języka Polskiego (1998–2014), członek Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego (2004–2014); zainteresowania badawcze: wybrane problemy składniowe i leksykalne, glottodydaktyka, przede wszystkim onomastyka w jej różnorodnych aspektach, ze szczególnym uwzględnieniem onimii pogranicza polsko-ukraińskiego.